

A BETEGSÉG-METAFORA*

NÁDASDY ÁDÁM

A 19. században, amikor a nyelvészet először vált tudománnyá, a nyelvet sokáig egy-fajta élő organizmusnak, élőlénynek tekintették. Ezt a biológiai metaforát a természettudományok ihlették, különösen Linné és Darwin tanai hatottak rá. A nyelvek akkoriban divó történeti vizsgálata, családfákba osztása biológiai mintákat követett. A nyelvnek – az élőlényekhez hasonlóan – életpályát tulajdonítottak, azaz születést, virágzást és hanyatlást, végső esetben halált. Olyasféleképp látták a nyelvek életét, mint mondjuk az őshüllőkét: azok is egy ponton kialakultak, elterjedtek, virágzottak, majd meggyengültek és letűntek a földtörténet színpadáról. Hasonlóképp látták a 19. században a nemzetek, népek életét is: azoknál is beszéltek egészséges és beteg állapotról, felfelé ívelő és lefelé hanyatló szakaszokról.

Ez a kép a nyelv vonatkozásában hamis, még akkor is, ha ilyesmit látszólag egy-egy nyelvről is el lehet mondani. Nézzük például a késő ókorban a kelta nyelvet. A kelta ebben az időben szinte az egész európai kontinenst uralta, aztán pozíciója meggyengült, és mára Európa legnyugatibb peremére szorult vissza, kis túlzással helyi dialektusok szintjén vegetál. Csakhogy az ilyen példákban nem a kérdéses nyelv tartalmáról, szerkezetéről, hanem a használóiról és a használatáról beszélünk. Hiszen miközben a kelta nyelv csillaga leáldozott, egyre kevesebben beszélték, kiszorult a fontos és történelemformáló helyzetekből, azt egyáltalán nem mondhatjuk, hogy mint nyelv szegényedett vagy romlott volna. A mai velszi, breton, vagy ír nyelv – tehát a kelta még élő leszármazottai – ugyanolyan, mint a többi nyelv, gazdag és hajlékony, vannak benne magán- és mássalhangzók, toldalékok és segédigék, melléknevek és határozók, hatókörök és inverziók – csak éppen kevesen használják őket. Lehet, hogy ki fognak halni, ám a nyelvek nem tudnak hanyatlani: amikor meghalnak, hirtelen halnak meg, egy-két generáció alatt, amikor az utolsó beszélők is földadják a nyelvet, hiszen egy nyelvet vagy használnak, vagy nem. (A kulturálisan életben tartott holt nyelvek, mint a szanszkrit vagy a latin, érdekes ellenpéldák, de az emberek nem anyanyelvüként tanulják őket, így nyelvészetileg csak másodlagosan értékelhetők.)

Az élőlények létének természetes velejárója a betegség, a romlás, vagy legalábbis ennek állandó, fenyegető veszélye. Ez metaforikusan egy-egy nép életében, azaz a történelemben is igaz, mert tartalmilag meghatározható a jó és a rossz: jó egy népnek, ha szaporodik, ha gazdagszik, ha tagjai műveltebbek és egészségesebbek; rossz egy népnek, ha megfogyatkozik, ha rabságba kerül, ha szegény, vagy ha gonosz és kártékony hitek követőjévé válik. A biológiában értelmes kérdés, hogy mi használ és mi árt egy növény, állat vagy ember egészségének, mi gyengíti, mi akadályozza funkcióinak ellátásában. Betegségről, tehát romlásról, rosszról ott beszélhetünk – akár biológiai, akár társadalmi értelemben –, ahol meg tudjuk mondani, mi a jó.

* Köszönöm az MTA Nyelvtudományi Intézetének, hogy a Hajdú Péter Ösztöndíjjal lehetővé tette a jelen dolgozat elkészítését.

A nyelv azonban önkényes, nincs önértéke, nincs tartalma, ezért nem lehet róla ilyen megállapításokat tenni. Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha a melléknév a főnév előtt van (magyar *fehér kutya*, német *weisser Hund*), vagy utána áll (francia *chien blanc*, héber *kélev laván*). Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha vannak nemek, mint ha nincsenek. Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha prepozíciók vannak, mint ha toldalékok. Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha az asztalt *Tisch*-nek, *mesa*-nak vagy *asztal*-nak nevezik. Következésképpen azt se mondhatjuk, hogy ha ezek megváltoznak, netán egymásra hatnak, vagy egymáshoz konvergálnak, akkor javulnak vagy romlanak a nyelvek.

Csak akkor beszélhetnénk romlásról, betegségről, ha a nyelv alkalmatlanabbá válna feladatának ellátására, azaz kommunikatív potenciálja gyengülne. Ám ezt nem látjuk sehol és semmikor. A nyelv változik, de nem veszít kommunikatív képességéből. Erről az emberi lény igen erős nyelvi ösztöne gondoskodik, nagyjából úgy, mint ahogy a nemi ösztön gondoskodik a szaporodásról: bármennyire is változnak a házassági szokások, a rituálék, akár az egész őket körülvevő vallás – nincs olyan közösség, ahol az emberek elfelejtenének közösülni.

Az egészség-betegség metaforát a 19. századi gondolkodás óhatatlanul kiterjesztette a nyelvre is, hiszen mint láttuk, biológiai jellegű létet, életet tulajdonított neki. Úgy vélték, és komolyan kutakodtak is ezirányban, hogy a nyelvek története, sőt „élete” (figyeljük a biológiai metaforát!) valamilyen irányba tart, változása értelmes, olyan minőségi fogalmakkal írható le, mint felívelés és hanyatlás, prosperálás és sorvadás, gazdagodás és szegényedés. Ám nagyjából az 1920-as évekre kiderült, hogy a nyelvtörténet ilyen jellegű erőfeszítései, vagyis hogy értelmet, irányt, minőségileg értékelhető tendenciákat mutasson ki a nyelvek történetéből, kudarcra végződtek. Szép, komoly kudarc volt ez, hatalmas anyaggyűjtésen alapult, és tudományos eszközökkel jutottak el hozzá. Ezt nem ironikusan mondom: nagy dolog valamiről kijelenteni, hogy biztosan nem úgy van. Az általunk ismert nyelvek, kb. 6000 év távlatában, sem javulást, sem romlást nem mutatnak, semmiféle értelmes irányba nem fejlődnek, csak változnak.

A nyelvészet érdeklődése – nagyjából Saussure-től kezdve – más irányba fordult, ám a közgondolkodásban megmaradtak a régebbi nézetek, így a betegség-metafora is, az az elképzelés tehát, hogy a nyelv meg tud betegedni, hogy vannak erők, tényezők, hatások, melyek ártanak neki, meg tudják fertőzni, meg tudják rontani, s ha nem vigyázunk, ha nem lépünk időben közbe, ezek végzetesen elhatalmasodhatnak.

A nyelv esetében a betegség-metafora azért alapvetően téves, mert a nyelv a kommunikáció eszköze, nem pedig tárgya. Másképp kifejezve: a nyelv kód, s mint ilyen, nem kell, hogy homológ legyen a továbbított üzenettel. Nem kell, hogy hasonlítson a közleményeinkre, nem kell, hogy tükrözze őket – csak továbbítsa. Nem kell, hogy tükrözze a gondolkodásunkat, vagy hogy gondolkodásunk tükrözze nyelvünket. Azaz, ha egy nyelvben nincs hímnem-nőnem, az nem jelenti azt, hogy beszélői e különbségről ne tudnának, ne tartanák fontosnak, s közleményeikben ne tudnának erre kellőképpen utalni – miközben nyelvük nyelvtani rendszere nem ismeri a nemeket. Ha egy nyelvben nincs névelő, az nem jelenti azt, hogy beszélői ne tudnák a határozottságot elgondolni és egymással közölni. Ha egy nyelvben nincs régmúlt, az nem jelenti azt, hogy beszélői ne értenék, mi történt régen és mi még régebben.

Ezt a legjobban abból látjuk, hogy ha ilyen nyelvekből fordítunk valamely másik nyelvre, mely rendelkezik a kérdéses nyelvtani eszközökkel, rutinszerűen pótoljuk ezeket. Magyarról olaszra a nemeket pótoljuk, finnről németre a névelőt, oroszról angolra a rég-

múltat. A fordító ezeket szinte automatikusan teszi be, azaz a „hiányban” szenvedő nyelvek szemmel láthatólag kommunikálni tudják, hogy férfi vagy nő, hogy *egy* ló vagy *a* ló, hogy tegnap történt vagy tegnapelőtt. A kérdéses nyelvek tehát jól kódolták, kielégítően átvitték az üzenetet, akár voltak hozzá ugyanolyan nevű eszközeik, akár más módon tették. Levonhatjuk a tanulságot: a nyelvek mind hibátlanok, mert egyetlen céljuk és funkciójuk az üzenetek kódolása és átvitele, nem pedig az üzenetek tartalmának tükrözése, és különösen nem a világ vagy az emberi gondolkodás tükrözése. A nyelv nem tükröz semmit.

A betegség-metaphorát tehát magára a nyelvre alkalmazni súlyos tévedés, míg a társadalomra, a kultúrára, a nemzet misztikus testére, megengedem, sikerrel alkalmazható. A nyelv léte, működése, használata persze – különösen itt a Kárpát-medencében – nagyon is összefonódott más kérdésekkel; de mint nyelvészek nem mondhatunk és nem taníthatunk mást, mint amit a szakmánk diktál. Ezért különösen aggasztó, ha nyelvész képzettségű ember használja a betegség-metaphorát, különösen a laikusoknak szánt megnyilatkozásaiban, mert könnyen azt a látszatot kelti, hogy nézeteit a nyelvtudomány mintegy szavatolja; hogy valóban vannak a nyelvben egészséges és káros tendenciák, valóban van romlás és gyógyulás. Olyasféle hiba ez, mint ha valaki mint genetikus nyilatkozna a nemi erkölcs dolgaiban: lehet erről véleménye, akár ostromozhatja is embertársai magatartását – de nem genetikusi minőségében. A nyelv igen erősen ösztönös viselkedés, melyet bírálni, korlátozni, mások viselkedéséről elmarasztalóan nyilatkozni erkölcsileg kényes dolog. Sokak önérzetét sértheti az ilyen beavatkozás, akik magyar anyanyelvük lévén teljes joggal gondolják, hogy ugyanannyira birtokában vannak a nyelvnek, mint bármely nyelvtársuk.

*

Ennek a téves magatartásnak egy jellegzetes példáját fogom a továbbiakban górcső alá venni. Nem kisebb szerzőről van szó, mint Bárczi Gézáról, a 20. század egyik legjelentősebb magyar nyelvtudósáról. Az ő *Nyelvművelésünk* című, 1974-es könyvéből – melyet akár szenvedélyes pamfletnek is nevezhetnék – válogattam ki a betegség-metaphora különböző megfogalmazásait. Bárczi elég nagy ember volt ahhoz, hogy méltó bírálatban részesítsem, amikor nem állt hivatása magaslatán. Tény persze, hogy nem a nyelvművelés volt a szűkebb hivatása (mint ezt könyvében meg is mondja); de nagy tekintélyű nyelvész volt, s így e kis könyvben is óhatatlanul nyelvészi súlyával, tekintélyével hirdeti, amit hirdet, s ezt olvasói is pontosan tudták.

Számos fordulata utal magára az egészségügyi kontextusra, ahol kórokozók lappanganak:

- „a nyelvi levegő, amely körülvesz, nem tiszta” (9).

A nyelvi újítások, ideértve az idegenből átvett elemeket, általában hullám- vagy sugárszerűen terjednek szét a nyelvközösségben, ez szociolingvisztikai tény. Ez a terjedésmód valóban hasonló a járványok terjedéséhez, de ugyanúgy a divat, a díszállattartás, és más emberi viselkedésformák terjedéséhez is. Mégsem szabadna közegészség- és járványügyi metaforát használni rájuk, hiszen a nyelvi újítások nem ártnak a nyelvnek:

- „A helytelenségek fertőznek, ránk ragadnak, nyelvhasználatunk tehát rászorul a tudatos ellenőrzésre.” (11)

Az állandóan fenyegető veszély, a jó elemekre rátörő káros erők képe gyakran kerül elő:

- „az úgynevezett *-suk*, *-sük* nyelv... szakadatlan terjed, s azzal fenyeget, hogy rövidesen a beszélők többsége fog vele élni, ha ugyan máris nem a többség használja” (14);
- „kívánatos, hogy a nyelvben szükségszerűen keletkezett újítások ne rombolják egyéb értékeit, hanem azokkal összhangba kerüljenek” (24–5).

Ahogy az egészségügyben időben kell felismerni és kezelni a betegséget, különben krónikussá és kiirthatatlanná válik, úgy szól Bárcki az általa kárhozottatott nyelvi jelenségekről:

- „a hibáztatható jelenségek... – legalábbis ez idő szerint – mélyrehatóan nem módosítják nyelvünk állapotát. De vannak, megöröklődhetnek, halmozódhatnak, számuk igen könnyen növekedhet, és idővel nyelvünk épségén kiköszörülhetetlen csorba eshetik, értékes tulajdonságai mehetnek esetleg végleg veszendőbe” (12).

Mintha Bárcki nem tudná, hogy egyfelől minden nyelv minden tulajdonsága értékes, tehát az „értékes tulajdonságai” kitétel üres, ezért értelmetlen; másfelől amióta nyelv létezik, azóta évről évre valamely tulajdonsága veszendőbe megy, hiszen minden nyelv szüntelenül változik, a változás pedig magában foglalja egyes tulajdonságok megváltozását, illetve törlődését (Bárcki fogalmazásában „veszendőbe menését”).

Olykor konkrétan is megnevezi, mit és hogyan támad meg a betegség. Bárcki elsősorban az idegenből átvett elemekben látja a kórokozót. Szembeállítja ezeket a „magyar” (ezen feltehetőleg azt kell érteni: a már meglévő) elemekkel. A „magyar” elé gyakran odateszi a „jó” jelzőt – aminek, mint láttuk, a nyelvtudományban nincs értelme, hiszen ha van „jó magyar kifejezés”, miért ne volna például „jó bajor kölcsönszó”?

- „idegenszerűségek, ... melyek... fojtogatnak egy vagy több jó magyar kifejezést, ... kiirtással fenyegetve őket” (53);
- „jelent-e az idegen szó értéket, ... vagy káros, mert eredeti magyar szavakat öl ki” (53);
- „A mondatban befurakodott idegenszerűségek a legbántóbbak, ezek a nyelv rendszerét támadják meg és, nem előnyösen, átalakítják nyelvtanát” (76).

A nyelvészeti szakirodalom, mondanom sem kell, nem tud arról, hogy volnának „előnyös” és „nem előnyös” nyelvtani átalakulások.

A következő idézetben az „idegen szemlélet” minden további elítélő jelző nélkül áll, mint ami önmagában kórokozó hatású. Figyeljük meg a „magyar ember” és a „vadhajtás” kitételeket is:

- „ha a hengegő emberre azt mondják, hogy fölívág..., ez semmiesetre sem helyeselhető, ... mert idegen szemlélet, magyar ember számára érthetetlen kép van benne, szükség sincs rá, sőt káros, mert a fogalom minden árnyalatára van jó magyar szavunk és ezeket fenyegeti a vadhajtás” (52).

Az „egészséges” eléggé nyíltan van szembeállítva az idegennel a következő idézetben is. Erősen hangulatkeltő a „fölösleges” és a „torzítja” kitétel:

- „A nyelvi jelenségek megítélésében tehát igen fontos szempont, mennyiben felelnek meg nyelvünk szellemének, azaz egészséges hagyományainak és mennyiben tükröznek idegen észjárást vagy legalább olyan fölösleges idegen hatást, mely a nyelv arculatát szeplősíti, esetleg külső hangzását is torzítja.” (25)

Az orvosi jellegű beavatkozás sürgetése természetes következménye a betegség-metaphorának:

- „ilyen fölmérés megmutatná a sajtó pontokat,... ahol a közbelépés a legsürgősebb” (87);
- „szükséges annak megállapítása, hol mi a fájó pont, mit lehet és mit kell tenni, hogy a seb bezáródjék” (126).

Mint sok nyelvművelő, Bárczi észrevétlenül csúszik át a nyelv területéről, a nyelvhasználat és stílusztika területére, ahol egyébként teljesen legitim volna ilyen erős szubjektív állításokat tenni, hiszen a stílus valóban része a kultúrának, a viselkedésnek, az embernek; a stílusról tehetők dicsérő és elmarasztaló kijelentések – csak ezt egy tudósnek világossá kellene tennie, nem pedig összemosnia:

- „a *probléma* szó ... egészségtelen burjánzása már-már nyelvhelyességi kérdéssé ... nőhet” (23);
- a „henye hézagpótlók, mint *ugy-e*, ... *hogy is hívják*, ... nyelvileg ezek nem helytelenek, de mégis bántók, sőt károsak lehetnek” (23).

Súlyosan téves Bárczinak az a szemlélete, hogy volna bármely anyanyelvi beszélő, aki ne tudná helyesen az anyanyelvét. Meg kell mondanom, hogy az ilyen nézet hangoztatása emberileg is elhibázott, hiszen egy szaktudósnak nincs joga embertársait ilyesmivel sakkban tartani. Az alábbi idézet emlékeztet az egészségügy ún. hospitális szemléletére: a beteg bízza ránk magát, majd mi megmondjuk, mi az egészséges és mi a beteg, azt a paciens úgysem tudja magától kitalálni:

- „elég gyakran vétünk nyelvünk értékes hagyományai, tisztasága, épsége ellen, olykor akaratlanul, legjobb tudásunk ellenére” (11).

Az orvosi szakma hagyománya, hogy a szakmai vitákat nem szabad a betegek elé kivinni; orvos sose mondjon laikus előtt véleményt a másik orvos döntéséről. Hasonló felfogást látunk a következő idézetben, amikor Bárczi a nem kellően megalapozott preskriptív szabályokat utasítja el. Valakik ugyanis kitalálták, hogy a *fog* segédigezés jövőidő helytelen és kerülendő. Bárczi erről – igen helyesen – elmondja, hogy ostobaság; majd ezt füzi hozzá:

- „az ilyen alaptalan »szabályok« hangoztatása azért is káros lehet, mert azáltal, hogy kihívják az ellentmondást, és vitát indítanak, a laikus olvasó bizalmát megingatják, kinek higgyn?” (9)

Bárczi tehát a nyelv ügyében a laikusok előtt folyó vitát károsnak tartja.

S végül egy több szempontból is összefoglaló értékű idézet. Egyrészt vegyük észre a „mélypont, bomlás, elfajulás” kitételek erősen (és, mint rámutattunk, tudományos értelemben alaptalanul) hangulatkeltő voltára; másrészt kérdezzük meg: mit jelent a stílus tisztasága és szabatosága mellett a „magyarosság” – ha nem azt, amit a magyarok használnak? Ám Bárczi a laikus nyelvhasználatot fentebb megbízhatatlannak minősítette, hiszen mi, a használók, gyakran vétünk „nyelvünk épsége” (11) ellen.

- „Ez a gyakran megnyilvánuló aggodalom – hogy nyelvünket súlyos veszedelem fenyegeti, hogy stílusunk tisztasága, szabatosága, magyarossága mélypontra süllyedt, már-már a bomlás, az elfajulás jeleit mutatja – még ha olykor erőszakosan jelentkezik is, alapjában véve rokonszenves.” (6)

Íme a klasszikus hospitális szemlélet: egyedül az orvos tudja megmondani, mi a helyes, míg a laikusok feladata az állandó aggodás és szorongás.

*

Tisztelem Bárczi Géza tudósi munkásságát, ám ezeket a gondolatait, egész könyvének üzenetét el kell utasítanom. Az emberek keveset értenek a nyelv működéséből, elhiszik a betegség-metaforát, és főlegesen megijednek. De ez a kisebbik baj. A nagyobbik baj az, hogy a nyelvészet mindezt semmilyen formában nem tudja igazolni – ezt viszont nagyon is meg kellene tanítani az embereknek. A nyelvész csak biológus lehet, nem orvos, hiszen a nyelv nem lehet beteg. Természetesen vannak nyelvi zavarok, melyeknek gyógyításában a nyelvész nélkülözhetetlen (afázia, dadogás, siketség, stb.), ám ezek az egyén zavarai, nem a nyelvéi. Talán a nyelvhasználat is lehet beteg (például késszeggel nevezném betegnek a „csendőrpertu” használatát a cigányokkal szemben) de ez meg a társadalom betegsége, metaforikusan vagy ténylegesen. Ezek gyógyításában közreműködni mindnyájunk kötelessége.

Önmagában is tanulságos egy nagy elődünk nézeteiben rámutatni a téves elemekre. De többről van szó, mint szellemtörténeti érdekességről. A betegség-metaforát ma is sokan érvényesnek tartják. Úgy érzik, a nyelvhez – „nyelvünkhöz” – való viszonyuk hasonló az egészségügyhöz: legyen egy állam bármilyen liberális, tüdőszűrésre kényszer árán is előállíthatóak legyenek a polgárok, mert elharapózhat a romlás. A nyelvben azonban nincs ilyen működési zavar, a nyelvészetnek nincsenek is ésszerű kritériumai arra, hogy ilyeneket találjon. A biológiai-közegészségügyi hasonlatrendszer alapvetően téves. Ha mint tudósok, tudománynépszerűsítők nem hangoztatjuk, hogy a betegség-metafora értelmetlen, mert a nyelvnek nincsenek betegségei, nem tud fertőződni és károsodni, csak változni, és változásait tudományos alapon nem lehet jónak vagy rossznak minősíteni; ha nem mutatunk rá minden fórumon, hogy a nyelvészet nem ismeri a „nyelvromlás” fogalmát – akkor nem szakemberek vagyunk, hanem sarlatánok.

IRODALOM

Bárczi Géza 1974: *Nyelvművelésünk*, Budapest, Gondolat.